

Irki we orta asyrlarda Beýik ýüpek ýolunyň ugrundaky orta aziýaly türkler

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Irki we orta asyrlarda Beýik ýüpek ýolunyň ugrundaky orta aziýaly türkler ESKİ VE ORTA ÇAĞ DÖNEMLERİNDE BÜYÜK İPEK YOLU ÜZERİNDEKİ ORTA ASYA TÜRKLERİ

Doğu ve Avrupa uygarlığının oluşum ve gelişiminde, doğal olarak bu kıta halkları arasındaki ticari ekonomik ve kültürel ilişkilerin önemli rolü olmuştur. Farklı coğrafi ortamlarda bulunmalarından dolayı farklı kaynaklara ve ürünlere sahip halklar arasında günlük tüketim mallarının mübadelesi şeklinde çok eski dönemlerden itibaren ortaya çıkan bu ilişkiler, iş bölümünü ve bölge ekonomisinde uzmanlaşmayı ve daha verimli üretimin oluşumunu önemli ölçüde etkilemiştir. Ticaret yollarıyla özel ve genel tüketim malları, çok ihtiyaç duyulan renkli ve has madenler, taarruz silahı ve zırhlı takımlar, mücevherat süs eşyaları, çeşitli baharatlar, ender dekoratif ürünler, kumaş ve giysiler, çam, metal, kil ve ağaç mamulleri ve ticareti yapılan hayvanlar taşınıyordu.

Diğer taraftan ticari ilişkiler halkları birbirine yaklaştırıyordu. Şöyle ki, yeni ülkelere açılan ticaret yollarından sadece ticari mallar taşınmıyor, bu yolu zanaatkarlar ve bilim adamları, şarkıcılar ve dansçılar, mimarlar ve misyonerler de kullanıyorlardı. Onlar bu yol üzerinden birbirinden uzak mesafelerde yerleşmiş ülkelerin kültür yeniliklerini, değişik inançlarını, dini değerlerini taşıyorlardı. Evrensel ilişkilerin bu muhteşem ağı, kendi yükselişi döneminde Avrasya kıtasının siyasi, etnik ve dini sınırlarını aşarak çeşitli ekonomik, kültürel, toplumsal yapılara sahip halklara karşılıklı bilimsel ve teknik ilişkiler, manevi ve maddi kültür değerleri aracılığıyla

yakından tanışma olanağı sağladı. Bu gelişmeler ekonomilerin ve kültürlerin entegrasyonuna, kentleşmiş uygar toplumların oluşumuna olanak sağladı.

Bu sürecin tekrar harekete geçirilmesi bugün de önemlidir. Bu bağlamda, UNESCO'nun Kasım 1987 tarihli XXII. Genel Kurulu tarafından "Büyük İpek Yolu Diyalog Yoludur" isimli 10 yıllık Uluslararası Program ileri sürmesi bir tesadüf değildir. Taraf devletlerce, evrensel bir kültürel program gibi onaylanmış bu program, Avrasya ülkeleri arasındaki her türlü ekonomik, bilimsel teknolojik ve kültürel ilişkiler sistemini organik bir biçimde içine almaktadır.

Doğaldır ki bu programla tarihe en bağlı olan Orta Asya'nın bağımsız devletleri Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan günümüzde de aktif bir şekilde bu bütünleşme ilişkileri içinde yer almaktadırlar. Ülke başkanlarının kararnamelerinin yanı sıra, Ekim 1996 tarihinde Taşkent'te yapılmış Türk Devletleri Başkanlarının IV. Zirve Toplantısı'nda ülke başkanlarının "İpek Yolu'nun İhyası: Tanıtım Turizminin Geliştirilmesi, Türk Devletlerinin Kültürel Mirasının İhyası, Geliştirilmesi ve Korunması" Programının birlikte hazırlanması ve gerçekleştirilmesine hazır oldukları belirtilmiştir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Büyük İpek Yoluna ilgisi bir tesadüf değildir. Orta Asya, Doğunun en büyük ve eski bölgelerinden biridir. Bu bölgenin uygarlık merkezleri Orta Asya'nın iki büyük su yolu havzasında; Öküz Ceyhun Amuderya ve Yaksarta (İnci Nehri) Seyhun Sir Derya ırmakları arasında kalan ve bir zamanlar Öküz'ün kolları olmuş Zarafşan ve Keşderya gibi küçük ırmaklarının havzalarında, batıda ise Murgab ve Tecen'de oluşmuştur.

Bu bölge tarih boyunca, Çin, Hindistan, Orta Doğu ve Akdeniz havzasının tarım ve kent kültürüne sahip halklarının ticariekonomik ve kültürelsiyasi ilişkilerinin gerçekleştirildiği kara yollarının ve etnik göçlerin geleneksel hatlarının kesiştiği yerde bulunmaktadır. Öküz ve Murgab eski Doğu uygarlığının ve Baktirya, Margiana, Harezm devletlerinin, Zarafşan ise Soğud Devleti'nin yerleştiği

alanlardır. Bu devletlerin tarihi, eski Doğu uygarlıkları olan Ahemeniler Devleti ve Helenistik dünya ile sıkı şekilde bağlıdır.

Orta Asya sadece Atlantik, Hint ve Pasifik okyanusları arasındaki uygarlık bölgesinde merkezi bir konumda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Avrasya bozkırlarının göçebe halklarına karşı marjinal bir pozisyonda bulunmuştur. Eskiden tarım ve hayvancılıkla uğraşanların sınırı Ahemeni İmparatorluğu'na ve Makenonyalı İskendere karşı koyan cesur Sakaların yerleşim merkezi gibi bilinen Yaksart olmuştur. Burada Davan Fergana, ÇaçTaşkent vahası, Saka Massaget göçebe birlikleri gibi komşu devletler meydana çıkmıştır. Bu göçebe birlikleri, Çin'in Han İmparatorluğu'na karşı koyabilmek için bazen çiftçi halklarla birleşerek (örneğin, Kangün Devleti gibi) büyük devletler oluşturmuşlar.

Orta Asya, altın, gümüş, bakır, kalay gibi has ve renkli madenlerden, lacivert taşı ve firuze, oniks (balgam taşı) ve diğer değerli ve eğreti taşlar gibi renkli parlak taşlardan, renkli tuzlardan oluşan zengin mineral hammadde kaynaklarına sahip idi. Bunların imaline çok eski zamanlarda başlanılmıştır. Araştırmacılar tarafından bazı kıymetli ürünlerin adıyla isimlendirilen yolların, Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden geçmesi bir tesadüf değildir. Son Neolitik ve Bronz Dönemi'nden başlayarak Soğud ve Harezmi'nin sınırlarındaki çöl alanının güney bölgelerinde beyazlacivert firuze çıkarıldığı ve Doğunun güney ve güneybatı ülkelerine ihraç edildiği belirlenmiştir. (Sadece bu döneme ait Levlekan yerleşim bölgelerinde firuze imal eden 39 ilkel imalathane bulunmuştur.)[1]

Tarihi kaynaklarda, mabetlerin, sarayların, tanrı heykellerinin süslenmesinde kullanılan ve kutsal sayılan mavi taşların Badahşan'dan İran'a, Suriye'ye ve Mısır'a taşındığı en eski yollardan biri olan "Lacivert Taşı" yolundan, vahaları ve göçebe bozkırlarını av ormanlarıyla birleştiren kuzeydeki "Kürk Yolu"ndan, doğu bölgelerinden Çin'e doğru uzanan "Nefrit Yolu"ndan bahsedilmektedir.

Baktirya ve Soğud'dan İran'ın başkentine altın, gümüş,

kıymetli taşların, inşaat taşlarının ve eğreti taşların, renkli tuzların taşındığı “Altın Yolu”, eski dünya devletlerinden olan Ahemeni İran İmparatorluğu’nun en büyük yollarından biriydi.[2] Nitekim I. Dara’nın, Suzda’ki sarayının yapımıyla ilgili yazılarında belirtildiği gibi, altın Sard ve Baktirya’dan, renkli parlak taşlar, türkuaz ve kırmızı akik Sogdiana’dan, koyu lacivert renkli parlak taşlar (firuze?) ise Harezm’den getirilirdi.[3] Baktirya ve İran üzerinden Sibirya altını da taşınmaktaydı. Aynı dönemde Orta Doğu’dan Orta Asya’ya Yunanistan ve Mısır malları da getirilmekteydi.[4] Bu yol üzerinden Hint halıları ve diğer değerli mallar da taşınmıştır.[5] Murgab vadisinde ve Güney Türkmenistan’da Bronz Dönemi ve sonrasına ait Hint kültürünün izleri ve diğer eşyalar da bulunmuştur.[6]

M.Ö. I. binyılın 2. yarısından itibaren kıymetli malların satışından ekonomide ve insanların günlük yaşamında ihtiyaç duyulan çok çeşitli malların daha düzenli değişimine hızlı bir geçiş başlamıştır. Antik döneme ait tarih haritalarında büyük merkezler arasındaki mesafelerin de belirtildiği yolları görmek mümkündür. Büyük İskender’in Baktirya’dan Sogdiana’ya doğru hareket yolu bu vilayetler arasındaki ticari yolların sabit hatları ile örtüşmektedir.[7] Doğuda Çin Han Devleti’ni, merkezde Orta Asya’yı, Kuzey Hindistan’ı, Afganistan’ın ve İran’ın bir bölümünü kapsayan Kuşan Çarlığı, GüneyBatı Orta Asya’yı, Orta Doğu’yu içine alan büyük Parfiya devleti ve Roma İmparatorluğu gibi Avrasya’nın antik devletler “dörtlüsünün” ortaya çıkması, onlar arasındaki ilişkilerin istikrara kavuşması, bölgesel ticari yolların doğuda Japonya ve Çin’den başlayarak batıda Roma İmparatorluğu’na (daha sonra Bizans’a) kadar uzanan önemli ticariekonomik yollar ağına dönüşmesine olanak sağlamıştır.

Bu ağın oluşması M.S. II. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bu yüzyıldan başlayarak Çin’in doğu sınırında önemli siyasi gelişmeler yaşandı. Bu bölgede iki büyük göçebe birliği Yüeciler ve Hunlar çatıştı. Eskiden Yüeciler üstün konuma sahipti; fakat M.Ö. 174 yılına doğru bazı savaşlarda Hunlar Yüecileri ezerek batıya doğru sıkıştırdı. Yüeciler Orta

Asya'ya geçtiler. Onların Büyük Yüeciler olarak adlandırılan bir kısmı Saka kabilelerini bastırarak güneye doğru hareket ettiler ve Amuderya havzasına yerleştiler. Caov (Cabga, Yabga) adlandırılan diğer bir kısmı ise Orta Asya'daki İkiçayarası'ndaki merkez bölgelerde yerleşti.

Zaferden sonra kuvvetlenen Hunlar Çin'e saldırmaya başladılar. Onlar "Göklerin altındaki İmparatorluğun" gelişmiş kentleri ve vahaları için büyük tehlike oluşturunlardı. Saldırgan göçebelere karşı koymada kendisine yandaş arayan Çin, Yüecileri hatırladı. M.Ö. 136 yılında İmparator Udi, Diplomat ÇjanTsan'ın başkılığında onlara elçiler gönderdi. Uzun yıllar Hunlar tarafından esir tutulan ÇjanTsan, sonunda Davan ve Kangüy'den geçerek Baktirya ve Öküz'de yaşayan Yüecilere ulaşabildi. Fakat onlar askeri işbirliği yapma teklifini geri çevirdiler; zira yeni yerleşim merkezlerinde gayet özgür ve zengindirler. ÇjanTsan ise onlarda Doğulu tüccarlar tarafından Şendu ve Şu'dan (Sıçuan'dan) getirilen Çin mallarını gördü. Aynı zamanda orada Batıdan ve Roma'dan getirilmiş mallar bulunmaktaydı. 13 yıllık bir aradan sonra Çin'e dönen ÇjanTsan, İmparatora güçlü ordulara sahip Davan ve büyük Yüeciler, Parfiya, Kangüy gibi büyük devletler, ayrıca Usun ve Yantsay, Ansi ve Dahya gibi 56 diğer devletle ilgili bilgi verdi. O, bu devletleri ileride kendi hizmetlerinde bulundurabileceklerini ve onlar aracılığıyla Çin'in topraklarını 10000 Li'ye (bir ölçü birimi) çıkarabileceklerini ve etki alanını dört denize kadar yayabileceklerini düşünüyordu.[8]

İmparator onu ve birkaç heyeti elçi olarak ticari antlaşmalar yapmak için gönderdi. Bu misyon başarıyla sonuçlandı ve Çin ile batıdaki devletler arasında sürekli ticari ilişkiler oluşmaya,[9] ülkeler arasında mal dolu ticaridiplomatik kervanlar hareket etmeye başladı. Mallar çok çeşitliydi. Ama bu ürünler arasında, batıdan doğuya dek elit zümrenin ilgisini çeken çok ender ve kıymetli bir ürün olan ipek de bulunmaktaydı. İpek, güzel renklere ve desenlere sahip, hafif ve dayanıklı olmasıyla soylu hanımların ve ruhbanların, şahların ve imparatorların, yerleşik ve göçebe toplumların

yöneticilerinin resmi giysileri içinde yer alıyordu. Bunlar tarafından haraç olarak alınıyor, hizmetleri karşılığı olarak askerlere veriliyor, mabetlere götürülüyor ve diplomatik heyetlere hediye olarak veriliyordu. O, ürünler arasında en değerlisi olup altınla eşdeğer tutuluyordu. Bu sebepten de, Sinolog ve Doğu coğrafyacısı Ferdinand von Richtgofen XIX. yüzyılda ticari ilişkilerden bahsederken bu kıtalararası yolu Büyük İpek Yolu olarak adlandırmıştır. Bu terim çok isabetli olmuş ve bilimsel literatüre girmiştir. Elbette ki, bu yol üzerinden çok çeşitli mallarkumaşlar ve kürkler, baharatlar ve mücevheratlar, silahlar ve zırh takımları, altın ve gümüş, halılar, deri, zirai ürünler de taşınmıştır. Aynı zamanda, Çin'in de Batı'dan aldığı mallar dışarıya gönderdiği mallardan az değildir. Çin uzmanı E.Schafer, Çin'e ithal edilen yüzlerce üründen bahsetmektedir.[10]

Kaynaklar ve arkeolojik bulgular Büyük İpek Yolu üzerinden yapılan ticaretin ilk aşamalarında en az üç kara yolunun kullanıldığını söylemeye olanak sağlamaktadır. Bu yollar Ahemeniler Dönemi'nde İran'ın Hindistan ve Baktirya ile ticari ilişkilerinin sağlandığı yolların devamı olarak Orta Asya'nın güney ve merkez bölgelerini eski Tarım Havzası merkezleriyle birleştiriyordu. Bu, Niya'dan ve Miranda'dan geçerek Pamir'e giden güney yoludur. Buradan dağ yolları ile Baktirya'ya gidiliyordu. Daha sonra, ya Öküz nehrini geçerek (en az 3 yerde nehri geçmek düşmektedir. Yolun bir günlük mesafesinde Termez'de, ondan aşağıda ve yukarıda) Baktirya'ya geliniyordu,[11] ya da Hintkuş Dağları'ndaki Buzgalahon Geçidi'ndeki Demir Kapı üzerinden kuzeyde Keş, Nesef ve Semerkand'a gidiliyordu. Şunu da belirtelim ki, Büyük İskender'in askerleri de Soğud şehrine bu yolla gitmişlerdi. Nitekim, onun yolu üzerinde belirtilen yerler kervanların günlük rotasıyla uygun gelmektedir. Yolun, Kugitang'ı dolanarak Kelif geçidi üzerinden gidilen başka bir bölümü de vardı. Öküz ve Penc nehirlerinin yukarı bölgesi boyunca güneydoğuya, Gilmend ve Hint vadilerine çıkmak mümkün idi. Muhtemelen, bu yol sayesinde, ÇjanTsan'ın da görmüş olduğu, Çin bastonları ve şemsiyeleri ile Hindistan'ın kuyumculuk ve

diğer mamulleri Baktirya'ya getirilmişti. Araştırmacılar, bu yolların henüz ilk Demir Dönemi'nden itibaren oluşmaya başladığını düşünmektedirler.[12]

İkinci orta yol Fergana'dan geçiyor. Bu yola, Doğu Türkistan'dan hem Niya ve Miranda üzerinden güney yolla, hem de kuzey yolla geliniyordu. Bu yollar Yarkent'te birleşerek, Uzgen ve Oş üzerinden Yaksart'ın yukarı bölgelerine kadar uzuyordu. Buradan Yaksart nehri boyunca Uç Aleksandriya'ya (Hocent), oradan da Usruşan ve Soğud'a gidiliyordu. Çok ilginçtir ki, bu yollar Orta Çağ'daki Büyük İpek Yolu'na son derece uygun gelmektedir. Onların yaşı ise M.Ö. IV.III. yüzyıllara kadar gitmektedir.[13]

Bilimsel edebiyatta bu transit ticaret yollarının oluşumunu, genelde kent kültürüne sahip halklara bağlıyorlar. Son dönemlere kadar, göçebe halkların bu süreç içinde önemsiz ve daha çok negatif rol aldığı kaydedilmekteydi. Bazı bilim adamları göçebe halkların devlet kurumlarının istikrarsızlığına ve onların vahalarla genelde olumsuz ilişkilerde bulunduklarına dair tez geliştirmişlerdir.

Ancak, somut kaynakların son yıllarda ayrıntılı şekilde incelenmesi ortaya farklı bir manzara çıkarmaktadır. Orta Asya'da henüz Bronz Dönemi'nden başlayarak kuzey ve doğu bölgelerde hayvancılıkla uğraşan kabilelerin tarım havzası halklarıyla ilişkili bölgesel kültürü oluşmuştur. Onların, sayısı artan hayvan sürüleri için yeni otlaklar aramaya ve çiftçilerle mal mübadelesi yapmaya yönelik göçleri, M.Ö. I. binyılın başlarından itibaren iklim değişmesi nedeniyle hızlanmıştır. Bu göç yolları tedricen enlem, meridyen ve dikey istikamette uzayan sabit yollara dönüşmeye başlamıştır. Bu yollar ticaret hatlarının oluşumunda önemli rol oynamışlardır.[14] İlk başlarda bu yollar üzerinde, daha sonraları ticaret ve sanatkırlık merkezlerine çevrilen, muhafıza noktaları ortaya çıktı. Araştırmacılar tarafından da kaydedildiği gibi, M.Ö. VI.IV. yüzyıllarda Saka bozkırlarındaki nüfus artımı,[15] göçebelerin Orta Asya vahaları ve İran ülkeleriyle ticari ilişkilerinin hızlanmasına olanak sağlamıştır.

Çin kaynakları Davan, Kangüy, Yantsay ve Yantszı'ya, yani Aral boyu ve Doğu Hazar boyu bölgesindeki göçebe kabilelere kadar uzanan kuzey İoşa (Yaksart) ırmak yolundan bahsetmektedirler.[16] Bu yolla, hayvancılık ürünleriyle mübadele etmek için hububat, silah ve kumaş taşınırdı.

Göçebelerin bozkırlardan geçen ulaşım hatları giderek Avrasya'nın bölgelerarası yollarına bağlanırdı. Nitekim, Büyük İpek Yolu'nun Altay dağ sıralarından geçerek Fergana'ya, Orta Sir Derya'ya ve Kazakistan bozkırlarına uzanan Avrasya hattının kuzey kolları Sibirya'dan batıya uzayan göçebe yolu ile birleşiyor ve Soğud'u güneyden bu yolla birleştiriyorlardı.

Yolun bir kısmı Kızılıkum Çölü'nden geçerek Sir Derya'nın aşağı bölgelerine, daha sonra Aral boyuna ve göçebelerin meridiyen hattı boyunca Ural boyuna, ya da Orta Sir Derya'dan geçerek Kızılıkum Çölü'ne ve Nuratin Dağları boyunca Buhara'ya veya kuzeyde Harezmi'ye kadar uzanıyordu. Harezmi'den ise Sarıkamış ve Uzba üzerinden Hazar'a su yolu vardı. Bu yol henüz Ahemeniler Dönemi'nde Harezmi'yi batıdaki merkezlere bağlıyordu. Arkeolojik kaynaklarda Amuderya'nın kuzeyinde, doğusunda ve batısında (Başkurdistan'dan İrtiş nehrine kadar) yaşayan göçebelerle ticarete ilişkin ilginç bulgulara rastlanılmaktadır.[17] Tüm bu kanıtlar sakalardan başlayarak göçebe halkların ta eski zamanlardan Orta Asya ticaretine katıldığını ve ticaret yollarının oluşumunu ve faaliyetini etkilediklerini söylememize imkan verir. Konunun diğer yönünü etnik sorun oluşturuyor. Bilim adamlarının büyük çoğunluğu, geleneksel olarak, eski göçebe halklar olan Sakaların ve Vusunların İran dilli kabileler olduğunu düşünmektedirler. Ancak, A. Akişev'in son yıllardaki araştırmaları göçebe halklara dayanan devletlerin çok uluslu olduğu sonucunu ortaya çıkardı. Bu devletler boş topraklarda oluşmamış ve genelde hem diline, hem de konfederatif hiyerarşideki konumuna göre birbirinden farklı olan çeşitli akraba kabile gruplaşmalarını kapsıyordu. Türk lehçelerinde İran ve Tohar kelimelerine rastlanıldığı gibi, Saka kaynaklarında da çok sayıda Türkçe kelimelere rastlanılmaktadır. Bunların söz köklerinin belirlenmesi

gerekir. Onun fikrinde, Türkler HintAvrupalıların etkisini çok erken hissetmişler ve eski dini terimleri, sayıları, unvanları, binek atlarının eğitilmesi ile ilgili birtakım kelimeleri vs. çok eski dönemlerde Toharlardan iktibas etmişler. Bu kelimeler Türk lehçelerinin hepsine dahil olmuştur.

Türklerin Hint Avrupalılarla ilişkilerinin en eski izini yazar, Saka dilindeki “Çangaraka”çember, tekerlek (gökyüzü) kelimesi ile kıyasladığı Tangar, Tengri, Dengirgökyüzü teriminde görmektedir.[18] Türkologlar, ayrıca Türk kökenli kabilelerin Orta Asya’ya gelmesinin daha önce başladığını söylemektedirler. Antropologlar, Aral civarı bölgede yaşayan Sakalarda sarı ırk karışımının olduğunu belirtiyorlar. Mongoloid yüz tipine ise o dönemde sadece Türk kökenli Altay kabileleri sahipti. İdil boyu gibi Orta Asya bozkırları da İran, Ugor ve “Altay” halklarının sürekli kültürel temasta bulundukları merkezler idiler.[19]

M.Ö. II. yüzyılda Yüeciler Çjaovular Hunlara yenildikten sonra Orta Asya’nın merkez ve kuzey bölgelerine doğru hareket ettiler. Bu isim, Çince uyarlamada Türkçe bir kelime olan “knyaz”ı yansıtmakta, kelime olarak ise “Güneşin Efendisi” veya “Güneş Tanrısı” anlamına gelmektedir. “Knyaz” kelimesinin ilk kez, Yüeci Çjaovuların da akrabası bulundukları, Kuşanlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.

Bu kaynaklar, ticaret yollarının geçtiği hatları oluşturan eski göçebe kabileler içinde Türk ögesinin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Aynı zamanda, Büyük İpek Yolu’ndaki ticari ilişkilerde önemli rol oynamış Soğudluların Orta Asya vahalarından bozkır bölgelerine doğru hareket etmesi ve burada meskunlaşması ters entegrasyon olarak gözlemlenmektedir.

V.B.Henning ve G.Halun, Soğudluların Çin’e giden ticaret yollarını M.Ö. IVIII. yüzyıllardan itibaren, yani Büyük İskender’in Orta Asya’yı fethinden sonra, kullanmaya başladıklarını düşünmektedirler. Büyük İskender’in fethi, Soğudluların bir bölümünün, özellikle de Spitaman isyanının bastırılmasından sonra Soğud’un yakılıp yıkılması döneminde Orta Asya’dan gitmesine neden olmuştu. Bunun doğrudan

kanıtları bulunmamakla birlikte, yazarlar tarihi yer adlarına dayanmaktadırlar.[20] Büyük İpek Yolu hatlarının yapıldığı dönemde Sir Derya'dan Doğu Türkistan'a kadar olan bölgede ticari ilişkiler artmaya başlamıştır.

Bu ilişkilerde Semerkand, Buhara ve Çaç tüccarları önemli rol oynamışlar. Büyük Çin Duvarı'nın kulelerinden birinde bulunmuş eski Soğud mektupları, M.S. IV. yüzyılın başlarında burada Soğudluların öncü rol oynadıkları büyük Orta Asya kolonilerinin mevcut olduğunu göstermektedir. Daha sonra bunlar, Türkçe kelime olan "Altıçub Sugdak" ismini taşıyan loncada birleşmişler. Bu lonca Semerkand, Buhara, Kuşanya, Şaş, Maymurg ve Kabudan tüccarlarını birleştirmekte ve Sibirya'nın güneyinde, Merkezi ve Doğu Asya'da, ayrıca Tang Çini'nin büyük bir bölümünde aktif ticaret yapmaktaydı.[21]

Orta Asya'nın merkez bölgelerinde Batı Buhara'da ticaret noktaları çoğalmaya başlıyordu. Bunların içinde en büyüklerinden biri de Paykent idi. Kerkuh'tan güneyde Amul ve kuzeyde Balhob şehirlerine Öküz nehri üzerinden bazı taşımalar gerçekleştiriliyordu. Öküz'ün sol sahili boyunca, Amul üzerinden Balhob'dan Harezm'e giden yol uzuyor. Kuşanlar Dönemi'nde, burada bozkır ve yarı çöl olan bölgelerde, topraklarda meskunlaşma devam etmekte, M.S. IIIIV. yüzyıllarda gelişme gösteren yerleşim birimleri ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca, yeni toprakların hızla benimsenmesi, sulama sistemlerinin yapımı, ticari ve kültürel ilişkilerin güçlendirilmesi, yerli inançların geliştirilmesi devam etmekteydi. Başlangıç dönemlerinde Baktirya ve Harezm'in etkisi, M.S. IV. yüzyıldan başlayarak ise Soğud'un kültürel etkisi açık şekilde görülmektedir. Harezm'e giden yollar dışında, Orta Asya'yı İdil boyunun ve Don bozkırlarının kabileleri ile birleştiren ve Kuzey Karadeniz boyuna kadar uzanan yollar mevcut idi. Bunu, sadece son antik dönem kaynakları olan Strabon ve Ptolemeus'un (tarihçiler, Ptolemeus'un metninin Kuzey Karadeniz boyundan Orta Asya'ya giden tacirlerin yol kayıtlarına dayandığını düşünüyorlar) yazılarında değil, İdil, Don, Kuzey Karadeniz boyundaki mezar

kurganlarında bulunmuş doğudan ithal edilen eşyalarda da görmek mümkündür. Kapsamlı ilişkiler için müsait ortam, burada Alan konfederasyonu çerçevesinde oluşmuştur.[22]

M.S. IIIIV. yüzyıllarda önemli politik ve sosyaletnik gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Büyük İpek Yolu üzerindeki esas partnerler olan büyük devletler Çin Han Devleti, İran Parfiya Devleti, Kuşan Çarlığı ve Roma İmparatorluğu dağıldı. M.S. III. yüzyılda Parfiya Devleti'nin yerine geçen yeni İran Sasani İmparatorluğu Roma üzerindeki zaferden sonra çok büyük topraklara sahip oldu. Batı'yı Güneydoğu Asya'ya bağlayan tüm kara ve deniz yolları bu topraklardan geçiyordu. Roma İmparatorluğu'nun diğer bölümü, başka bir güçlü devletinBizans İmparatorluğu'nun topraklarına katıldı. Bu iki devlet, kara ve deniz ticaret yolları, özellikle de Karadeniz limanlarına sahip olabilmek için uzun süren savaşlara giriyorlardı.

Antik devletlerin çöküşünden sonra, Orta Asya'da küçük yerel beyliklerin konfederasyonu oluşturuluyordu. Bunların içinde daha büyükleri olan Soğud, Harezmi, Çaç, Fergana, Çaganian ve Toharistan kendi içlerinde daha küçük beyliklere ayrılıyorlardı.

Ancak, IV.V. yüzyıllarda Orta Asya'nın güneyine göçebe ve yarı göçebe halklarınHunların, Kidaritlerin, Hionitlerin ve Eftalitlerin büyük göçü ve burada meskunlaşması gerçekleşmiştir. Bu halklar büyük bir devlet oluşturarak, Sasani Şahı Peroz'un (Firuz'un) hücumlarını başarıyla önlüyorlardı. Sonuçta, İran bazı bölgelerini Eftalitlere vermek ve onlara haraç ödemek zorunda kaldı. Artık bu dönemde, Türk ögesi Orta Asya beyliklerine aktif şekilde dahil olmaya başlıyor. Bazı araştırmacılar HionitEftalit birliğinin temelinde, önemli ölçüde HunTürk ögesi karışmış SakaMassagetlerin olduğunu düşünüyorlar.[23] Hun birliğinin içinde ise, münferit bir kol olan Aşina Boyu bulunuyordu.[24] Bazı tarihçiler Aşinaları Vusunlara bağlamakta, bunların adını ise, Türklerin mitolojik kökeni olan dişi kurtla ilişkilendirerek Aşina'yı "asil kurt" olarak tercüme etmekte ve HunKun terimini de Türk etnonimine bağlamaktadırlar.[25] Bu dönemden başlayarak Orta Asya'nın bozkır ve dağ eteği

bölgelerinde üstünlük Türklere geçiyordu.

VI. yüzyılın ortalarında ise Asya'nın politik alanında genç bir devlet Türk Kağanlığı ortaya çıkmıştır. Doğuda Çin ona haraç ödemek zorunda idi. İstemi Kağan'ın batı sınırı başlangıçta Sirderya idi. O dönemin tarihçileri, Çin'den Ceyhun nehrinin sahiline dek bütün topraklarda herkesin ona "adalet dağıtan" dediğini belirtiyorlar. O, Çaç'ın öbür tarafından Gülzariyun'dan (Sir Derya Y. B.) gelen ordusu, hazinesi ve tacı olan ordu komutanı idi.[26]

Göktürkler, uzun süren bir mücadeleden sonra bir savaşta Eftalitleri yendiler ve daha sonra batıdaki etki alanlarını Hazar Denizi ve Karadeniz'e kadar genişlettiler. Başlangıçta, Eftalitlerle savaş döneminde, onlar İran Sasani Devleti ile ittifak oluşturdular. Ancak, Eftalitlerin topraklarını böldükten sonra müttefikler arasında soğuma oldu ve bu da daha sonra düşmanlığa dönüştü. Bunun nedeni, ticaret yollarından yararlanma ve bunların kontrolü, ticaretteki etki alanları konularındaki sorunlar idi. Daha önce, ortaya çıktığı dönemden itibaren Büyük İpek Yolu'nun güney, merkez ve kuzey hatlarının oluştuğunu belirtmiştik. Önceleri savaşlarda ganimet olarak ele geçirilen, daha sonraları ise Çin'den haraç olarak alınan büyük ipek servetine sahip olan kağanlar, her şeyden önce bunları satmaya çalışıyorlardı. Soğud başta olmakla Orta Asya beylikleri kendileri de ipek üretiyorlardı. Ticaret üzerindeki kontrol de devlete gelir sağlıyordu.

İran güney yolu ve merkez yolun batı kısmını (Hazar'dan başlayarak) kontrol ediyordu ve Sasani tüccarları kendi avantajlarından vazgeçmek istemiyorlardı. İran, aynı zamanda, kendisinin batıdaki rakibi Bizans'la Kağanlığın ticari ilişkilerinin gelişmesini istemiyordu. Çünkü, Bizans kendi askerlerine maaş olarak ipek dağıtıyordu.

Bu yüzden, 566 yılında Türk kağanı, Soğud tüccarı Maniah'ın önderliğinde kendi heyetini ortak ticaret önerisi ile İran'a gönderdiğinde, kendi tüccarları ve danışmanları tarafından tahrik edilen şah, iki kez elçilerden ipek alarak gösterişli bir şekilde başkent meydanlarında yaktı. Elçilerin bir bölümü zehirlenerek öldürüldü. Bu, açık savaş ilanı idi. Bu durumda

kağan, 567 yılında Bizans'a heyet gönderdi. Heyet Harezm'den, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kafkasya'ya, oradan da İstanbul'a geldi. İmparator heyetle görüşüp askeri ve ticari birliğe ilişkin antlaşma imzaladı ve doğu bölgelerinin stratejisti Zemarh önderliğinde cevap heyeti gönderdi. Heyet İstemi Kağan tarafından karşılandı ve İran ile harbe katıldı. Bu antlaşma ile Büyük İpek Yolu'nun, İranı devre dışı bırakarak Bizans'a ve aynı zamanda Bulgaristan'a ve Doğu Avrupa'ya çıkan yeni kuzey hattı fiilen açılmış oldu.[27]

Bizans tarihçisi Menandr, 568-576 yılları arasında genelde ticari amaçla gönderilmiş 7 heyetten bahsediyor. Askeri birlik giderek etkisini kaybediyor, zira Türkler Batıya doğru ilerleyerek Boğazları alıyorlar ve Bizans'ın sınırları için tehdit oluşturmuyorlardı. 580 yılına doğru Çin'den Kafkaslar'a dek büyük bir alanı tutan Kağanlık önemli ticaret hattını kontrolünde tutuyordu. Türklerin sadece göçebe halklar olarak kaldığını, kağanların ise sadece ticaret yollarını kontrol ettiklerini ve Çin'den alınan ipeği sattıklarını düşünmek tamamen yanlış olurdu. Batı Kağanlığı'na eski devletin kuzeyde Güney Ural'dan ve Harezm'den başlayarak batıda Kuzey Kafkasya'ya, doğuda Yedisu'ya ve güneyde Amuderya'ya kadar gelişmiş bölgeleri dahil idi. Bunların merkezi ise Orta Asya idi. Özellikle bu dönemde, vahalardaki yerleşik yaşama ve bölgenin ekonomisine Türk katmanının girmesiyle büyük etnik değişiklikler gerçekleşmiştir.

Bütün beyliklerde merkezden atanan genel vali sıfatındaki Türk asıllı Tutuk ve Tutunların yönetimine dayanan sistem uygulanmaktaydı. Hükümdarlar da Türk unvanları alıyorlardı. Bazı beyliklerde, örneğin Toharistan ve Pamir'in dağlık beyliklerinde kağanın oğulları hükümdar oluyorlardı. Kağanın büyük karargahı Yedisu'daki Suyab'a, küçük karargahı ise Çaç yakınlarındaki Mingbulak adlı bölgeye taşındı.

Orta Asya Seyhun ve Ceyhun vahalarında, özellikle de birbiriyle komşu beyliklerde Fergana, Yedisu ve Çaç'ta şehirlerin ve köy birimlerinin oluşturulması yoluyla dağ eteği ve bozkır arazilerinde hızlı bir şekilde meskunlaşma devam etmekteydi. Bunlardan bazılarına Türk isimleri verilmiştir:

Abırlıg, Namudlıg, Yıtlıg, Atlak, Taraz, Kul, Yangıbalık, Kulan vb. özellikle bu dönemde İpek Yolu'nun Çaç, Yedisu ve Kazakistan'ın güneyinde bazı kent merkezlerinin ortaya çıkmasına yardımcı olan hattı etkili olamaya başlamıştır. Bu şehirler hem yolun bu ana hattıyla, hem de onun ticari yan kollarıyla birbirine bağlanıyordu. Çin misyoneri Syuan Tszan M.S. 629-630 yıllarında Orta Asya'dan geçerken Kağanın Suyab'daki büyük karargahında, Çaç'ta ve daha yukarıda İpek Yolu'nun kuzey hattında tüccar ve ulakların olduğundan bahsediyor. Sonraki yüzyıllarda bu kollar Türk kabileleri olan Oğuzların (Hazar'dan İspicab'a kadar), Yedisu Karluklarının ve Dokuz OğuzlarınUygurların elinde olmuştur. Doğu Türkistan'ın Çin'e kadar büyük bir bölümü bu kabilelerin elindeydi. Tüm bunlar Türk kağanlarının önemli ticaret yollarını kontrolde tuttuğunu ve bunların muhafazasına önem verdiklerini göstermektedir.

Türkler sadece yolları muhafaza etmekle kalmıyor, aynı zamanda kervanlara at, deve ve gıda satıyorlardı. Onlar sanatkırlığın ve uluslararası ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamaktaydılar. Eski zamanlarda onlar deneyimli madenciler olarak tanınmışlardır. Bizans elçisi Türk kağanının onlara Türk demiri almayı önerdiğini belirtiyor. Zimarh'ın yazdığına göre onlar kendi maden ocaklarına, filizlerin eritilmesi için fırınlara sahiptirler ve üretim atıklarının, yarımamul ve son mamullerin ticaretini yapıyorlardı.[28] Madencilğin ve metalürjinin gelişme düzeyi ülke ekonomisini ve ordu donanımını önemli ölçüde etkilemekteydi. L.R.Kızlasov, M.S. IV.VI. yüzyıllardaki Avar Kağanlığı'ndan bahsederken Merkezi Asya'nın geniş çöllere sahip Avarların (Çin kaynaklarına göre JuanjuanlarY.B.) tüm ekonomisinin ve ordu donanımının Altay madenleri çevresinde yaşayan Türk madencilere tamamen bağımlı olduğunu söylemektedir.[29]

Avarlar onlardan haracı da demir ve demir mamulleri şeklinde alıyorlardı. Bu da ordu donanımında ve ticarete kullanılıyordu. Bizans tarihçisi Mavriki'nin "Strategikon" eserinde Türklerin cebe adı verilen, topuklara kadar uzayan omuz kemeri bulunan zırh, yen ve miğferden oluşan zırh

takımını tasvir etmektedir. Atların ağızları ve göğüsleri de cebelerle örtölüyordu. Atların üzerine zırhlı at teçhizatı giydiriliyordu.

Çinliler de esnek cebelerden, yay ve oklardan bahsederken Türk zırh takımının yüksek kalitesinden söz etmektedirler.[30]

Tarihçiler, Türklerde miğfer, parçalardan oluşan ağır zırhlı gömlek, kalkan ve at teçhizatları (başlık, maske, boyunluk, zırhlı gömlek), ince metal tabakadan yapılmış zırhlar olduğundan bahsetmektedir. Zırh takımları önceki dönemlerin bozkır geleneklerini devam ettirerek Orta Asya'nın, Kafkaslar'ın ve Avrupa'nın savaşçılarından donanımlarını önemli ölçüde etkilemiştir.[31] Bu yüzden Türk savunma gereçleri de, taaruz silahları da at teçhizatı da Büyük İpek Yolu hatlarında çok tutuluyordu. Orta Asya'da da VI.VIII. yüzyıllarda Soğud'da, Toharistan'da ve özellikle doğu beylikleri olan Çaç, Fergana ve Ustruşan'da maden yataklarının kullanılmaya başlaması doğaldır. Madencilik endüstrisi özellikle Çaç'ta daha çok gelişmiştir. Burada ayrı bir maden bölgesi İlak ortaya çıkmıştır. İlak'ın hükümdarına "Güçlü Dihkan" deniyordu. İlak, Doğuda öncelikli olarak has madenlerinaltın ve gümüşün çıkarıldığı bölge olarak öne çıkıyor. Ünlü Kuhisim "Gümüş Dağı" maden ocağı buradadır. Arap işgalleri sonrası "Çaç'ın Gümüş Dağı" onlar tarafından özel bir vergi birimi olarak belirlenmiş ve bu maden ocağından beyliğin ödediği toplam vergiden üç kat fazla vergi alınmaktaydı.[32]

Orta Asya üzerinden batıdan Çin'e doğru uzayan önemli yollara en azından kısaca değinelim. Bu yollarla ilgili bilgileri eski Çağ'ın Arap coğrafyacılardan Kudama ve İbn Hordadbeh'in yazılarından alabiliriz. Doğu bilimcilerin analizlerine göre,[33] bunlar M.S. VI.VII. yy. Orta Asya yolcularının verdikleri bilgileri kullanmışlar. Bizans'tan gelen kervanlar zengin Hirkan vadisinden geçerek, Orta Asya hattının güney kısmı üzerinden, Hazarın doğusundaki kuzeyden Karakum Çölü ve güneyden Deşti Kebir Çölü ile çevrili vahalara ulaşıyorlardı. Onların esas hattı **Dahistan'dan, Nisa'ya** (Parfiya'nın ilk başkenti) gidiyordu. Burada yol üzerinde **Rabat, Ferava ve Tak Yazır** kaleleri bulunuyordu.

Kervanlar Nisa'dan Margian'a gidiyorlardı. Buradan bir günlük yolculuk mesafesinde "Stan Gatar" (daha sonralar Bağabad) Kalesi bulunuyordu. Daha sonraki yerleşim birimlerinden en büyüğü bir vilayet merkezi olan ve içinde kale ve büyük bir şehristanın bulunduğu Abiverd idi. Buradan "Kanaranga ülkesine" gidiliyordu. Merv, ta eskiden beri Tarım Havzası vahaları ile kuzey bozkırlarının güçlü göçebe halkları arasında yerleşen sınır bölgesi olmuştur. O, ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunmaktaydı. Bu yollardan birincisi güney istikametinde Seraks'a ve Nişapur'a,[34] diğeri ise kuzey istikametinde "Sayhan çölü"nden geçip Harezm'e gidiyordu. Bu yol üzerinde Hürmüzfarre Kalesi ve Sarob, Saran, Çahihak, Sangrabad kervansarayları da bulunuyordu.[35]

Ancak esas kervan yolu doğuya, Zarafşan vadisine gidiyordu. Bu yolun Amul'a kadar olan 36 fersah uzunluğundaki kısmını kervanlar en çabuk altı gün içinde katedebiliyorlardı. Bu kervanlar önce kuzeydeki Kuşmeyhan Kalesi'ne geliyorlardı. Buradan Oğuzlara doğru başka bir yol ayrılıyordu. Daha sonra Divan, Tahmalac, Munsaf, Aksam, Nehri Osman ve Akir kervansaraylarının bulunduğu susuz çöllerden geçerek Amul'a ulaşıyorlardı. Bu, eski ve güçlü bir merkez idi. Buradan, Amuderya boyunca kuzeye, Tahiriye gibi büyük yerleşim birimlerinin bulunduğu Harezm'e ve güneye Kerkuh'a kadar bazı ara aktarmaları bulunan ikinci bir yol uzuyordu. Buradan doğuya Seyhun ve Ceyhun vadisine de yol uzamaktaydı. Burada Amuderya üzerinden "Şatti Nehri Belh"e geçiş kalesi bulunmaktaydı. Onun sağ kıyısında Farab Kalesi'nde, Ceyhun ırmağının suları üzerinde denetimden sorumlu özel yetkili bulunuyordu. Buradan Ümm Cafer Kalesi'nden geçerek Paykent'e ve oradan da Buhara'ya giden yol vardı. Bu yolun uzunluğu 22.5 fersahtır. Buhara'yı Semerkant'a, uzunluğu 37 fersah olan ve Şarg, Tavavis, Kul, Karman, Dabusi, Rabincan, Zerman kentlerinden ve Kasri Kam'dan geçen "Hükümdar Yolu" bağlıyordu. Semerkand'ı Maveräünnehir "limanı" diye adlandırıyorlardı. Burada mal mübadelesi ve satış yapmak için tüm ülkelerin tüccarları toplanırdı ve bu da ülkeye büyük

gelir sağlıyordu. Buradan, Buhara'ya giden yolun dışında birkaç yol kuzey bozkırlarına; iki yol güneyeKeş'e ve Nesefe oradan da ise Toharistan'a uzuyordu. Fakat esas yollar doğuyaFergana'ya veya Çaç İsficab'a ve Yedisu'nun bozkır beyliklerine uzuyordu.

Kervanlar, şehrin Çin kapılarından geçerek Zarafşan Dağları'nın yeşil etekleri boyunca Barket, Huşufagn şehirlerine, Katvandiz ve Burnamad Kalesi'ne, oradan da Katvan Çölü'nde Zaamin'e dek yolculuk yapıyorlardı. Bu yolun uzunluğu 17 fersahtır. Zaamin'de bu yoldan Çaç ve Fergana istikametinde yollar ayrılıyordu. Zaamin'den çıkan birinci yol 6 fersahlık olup Havas'a, oradan da 5 fersah uzaklıkta yerleşen Şaş ırmağından iskeleye uzanıyordu. Daha sonra ırmak boyunca büyük Benaket Kalesi'ne iniyordu. Buradan yine ırmaktan Çinaçket'e geçilebilirdi. "Çin kenti" adlandırılan bu kentte muhtemelen Çinli tüccarların büyük işyerleri olmuştur. Onun yakınında Sirderya üzerinde "Türk geçidi" ismiyle bilinen geçit vardı. Çinaçket ise çok sayıda Türkün yaşadığı bir kent idi. Nitekim, X. yy. coğrafyacılarının belirttiikleri gibi kent nüfusunun büyük çoğunluğu yurt adı verilen çadırlarda yaşıyorlardı.

Ancak, Benaket'ten uzayan esas yol Çaça'nın eski başkentineHaraşket'e götürüyordu. Buradan da Parak ve Türk (Çirçik Y.B) ırmaklarının kıyısında yerleşen Şuturket'e uzuyordu. Buradan 3 fersah uzaklıkta Bununket ve daha 2 fersah ötede "Çaç'ın Orta Çağ başkenti" yerleşmekteydi. 604605 tarihinde Çaçların isyanından sonra yönetim buraya göçürülmüştür. İsyanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine yönetim yerli hükümdardan alınarak bir Türk valiye verilmiştir. Ticaret yolu, "duvarlar içinde yerleşen askeri kamp"ın yakınından geçerek Çaç'ın başkentinden Harkerd'e, İsficab'a ve oradan da doğu bölgelerine uzuyordu. Parak nehri boyunca bozkırlarda yaşayan insanlarla sıkı ticari ilişkiler içinde bulunan çok sayılı küçük şehirler ortaya çıkıyordu.

Eğer yeniden Havas'a dönersek, buradan Çaç havzasında özerk bir vilayetin başkenti olan Hocan'a doğru uzanan ikinci bir yol görmekteyiz. Buradaki geçitten sonra yollar doğudaki Karamazar Dağlarına kadar uzanıyordu. Burada kervanlar

dağlarda eşkıyaların saldırısına karşı önlem olarak Bob (Pap) “kapı” kentine ulaşana kadar iki yere bölünerek geçiyordu. Buradan Fergana vadisine birçok yol ayrılıyordu. Onlar Doğu Fergana’daki Oş şehrinde bir hatta toplanıyor, buradan Uzgene ve dağ geçitleri üzerinden Kaşgar’a ve Yarkent’e, daha sonra Çin’in başkenti olan Turfan’a gidiyorlardı.

Orta Asya’daki İkiçayarasının yukarıda bahsedilen tüm büyük ve küçük kentleri, Göktürk Kağanlığı Dönemi’nde sadece büyük ticaret yolları üzerindeki bir transit noktaları olmakla kalmamıştır. Bu kentler aynı zamanda kıymetli mallar, metalürji ürünleri, ipekten başlamış yüne kadar çeşitli kumaşlar, halı ve kilim, seramik mamulleri üretiminde uzmanlaşmış merkezler idi.

Göktürk Dönemi’nde kentlerin ne kadar zengin olduklarını Pencikent gibi küçük merkezlerin bile refah düzeyine bakarak görebiliriz. Buhara’nın batı sınırı yakınında bulunan ve “tüccarlar kenti” olan Paykent’e ilişkin ilginç bir örnekten kentin ticaret kapasitesi hakkındaki bilgi edinebiliriz. 706 yılında Arap işgali sırasında, kentte yaşayan bir kişi kendisi için fidye olarak 1 milyon dirhem değerinde olan 5000 parça ipek verebileceği teklifinde bulunmuştur.[36] Orta Asya’da Türk Kağanlığı sınırları içinde bakır ve gümüş sikkelerin yayılmış olması gerek transit, gerekse de dahili ticaretin geniş şekilde yayıldığını doğrulamaktadır.[37]

Tüm bu veriler Büyük İpek Yolu üzerindeki ekonomi ve ticarette Türklerin önemli ölçüde yer aldıklarını göstermektedir. Türklerin, Orta Asya Seyhun ve Ceyhun Vadisi’ndeki kentlerde hızlı bir şekilde yerleşik yaşama geçmesi maddi medeniyet kaynaklarında çok iyi izlenilmektedir. Soğud ve Toharistan kaynaklarında geçen kadın giysilerinin araştırılması, Türk giysilerinin VIII. yüzyılda Orta Asya kadınlarının milli giysisi konumuna geldiğini göstermektedir. Bunu Çin eski yazıları da doğrulamaktadır.[38]

Bu dönemin güzel sanatlarının analizi çok derin Türk Soğud kültürel etkileşimini sergilemektedir. Soğud ekolü savatlamada ve seramikte daha sonra Kuşanlılar tarafından değiştirilmiş Güney Yunan ve Çin geleneklerini barındırırken, Türklerde doğu

bozkırının çizgi ve motifleri yer almaktadır. Türk ögesinin vahaların ekonomisine ve kültürüne entegrasyonunun bir göstergesi olarak, ortak kültürün şekillenmesine tanıklık yapan sınırlı bir bütünleşme çizgileri müşahade edilmektedir. M.S. VI.VIII. yüzyıllara ait yollardan bahsederken, Orta Asya'daki ticari ilişkilerin kuzeybatı istikametindeki önemli transit kavşağı olan Harezm üzerinde özellikle durmamak imkansızdır. Harezm'de hayvancılık ve çiftçilik işletmeleri, sanatkarlık imalathaneleri bulunan Türk nüfusun hızlı şekilde yerleşik yaşama geçmesi gerçekleştirilmiştir. Madeni paraların çokluğuna bakarak bunların gelişmiş ticari ilişkilere sahip olduğunu da söyleyebiliriz. Aynı isimli başkente sahip Kerder vilayeti Amuderya'nın sağ sahilindeki TürkHarezm etkileşimini açık şekilde yansıtmaktadır. Buradan orta ve aşağı Sir Derya vadilerine yollar geçiyordu. Özellikle, Türk göçebeleriyle ve daha sonra ormanlı bölgelerin halklarıyla, İdil Bulgarlarıyla, Hazarlarla, Doğu Rusya ile sıkı ilişki içinde olan Merkezi ve Kuzey Harezm'deki kentler, gelişmekte ve önemli rol oynamaktaydı.

Biz Harezm'e giden iki yol, çöl üzerinden uzanarak Merv'den geçen ve Amuderya'nın sol sahili boyunca uzayarak Amuldan geçen yollar hakkında bilgi vermiştik. Doğudan gelen transit yolu Varahşa ve Amuderya'nın sağ sahili boyunca yerleşmiş kervansaraylar üzerinden Semerkand ve Buhara'ya ulaşıyordu. Buna göre de bir zamanlar bu yol ile Göktürk Kağanlığı'nın ticaridiplomatik elçileri Bizans İmparatorluğu'na ve oradan da geriye yolculuk yapmışlar. Bu yolların üstünde Dargan ve Kyat'ın başkenti olan Hazarasp kenti gelişmiştir. Buradan yol Hive'ye, daha sonra başkentten 3 günlük yolculuk sonucu varılan Curcanya'ya gidiyordu. Fakat en kuzeyde bulunan Zamcan kenti son yüzyıllara kadar geleneksel ismini, yani "Türk Kapısı" ismini korumuştur.[39] Daha kuzeye doğru yol boyunca çölde haberleşme kuleleri yapılmıştı. Sonraki yüzyıllarda bu kuleler kervansaraylara dönüşmüşler. Kervanlar bu yollarda durmadan hareket ediyorlardı. Çünkü bozkırlar, silah, at zırhları, süs eşyaları, seramik kaplar, yün giysiler ve kumaşlar, buğday dahil çeşitli zirai ürünlerin büyük bir

tüketicisiydi. Bozkırlardan geçerek diğer ülkelere pahalı Soğud ve Çin ipeği ve diğer kumaşlar, giysiler, seramik mamuller, çok değerli mallar ve meyveler, has madenler taşınmıştır.[40] Kuzeyden ise kürk ve deriler, bal ve mum, yün, işlenmiş inek ve koyun derileri, savaş, yük ve iş hayvanları, keçe, köleler ve savaşçılar getiriliyordu. Tarihçilerin, Harezmi'nin öncelikle bozkırların göçebe Türkleriyle ticareti sayesinde geliştiğine ilişkin tezi bir gerçektir. Bu gelişme VII. asırda yeni bir güç olarak Arap Hilafeti'nin siyaset sahnesine çıkmasıyla durdurulmuştur.

Prof. Dr. Yuriy F. BURYAKOV,
Özbekistan Bilimler Akademisi Semerkand Arkeoloji Enstitüsü /
Özbekistan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 234-242

■ Dipnotlar:

- [1] Vinogradov A. V., Mamedov E. D. Pervobitniy Lyavlyakan, Moskova, 1975, s. 231-233.
- [2] Dandamaev M. A., Lukonin V. G. Kultura i ekonomika drevnego Irana, M. 1980, s. 219.
- [3] Abaev V. I., Nadpis Dariya o soorujenii dvortsa v Suze. Iranskіe yazıki, (pod red. V. I. Abaeva) ML, 1945 t. 1. s. 127-133.
- [4] Piotrovskiy B. B., Drevneegipetskie predmetı, naydannıe na territorii Sovetskogo So[za, Sovetskaya Arheologiya 1958, No.: 1, s. 26.
- [5] Rudenko S. İ., İskusstvo Altaya i Peredney Azii, M. 1961, s. 22-29.
- [6] Masson V. M., Pervıe tsivilizatsii, Leningrad, Nauka, 1989 s. 200.
- [7] Pyankov İ. V., Drevniy Samarkand (Marakanda) v izvestiyah antiçnih avtorov, Duşanbe 1972; Pyankov İ. V., Baktriya v antiçnoy traditsii (obşie dannıe o strane: nazvanie, territoriya), Duşanbe, 1982.
- [8] Biçurin N. YA., Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v

Sredney Azii v drevnie vremena, T. II, ML, 1950, s. 148-154.

[9] Ibid, s. 157.

[10] Schafer Edward H, The Golden Peaches of Samarkand, A Study of Tang Exotics, BerkeleyLos Angeles, 1963.

[11] Rtveladze E. V., K lokalizatsii "greçeskoy perepravı" na Okse//Vestnik drevney istorii, 1977, No. 4.

[12] Sagdullaev A. S., K lokalizatsii drevneyshih putey na ioge Sredney AziiNa sredneaziatskih trassah Velikogo şelkovogo puti. Taşkent, 1990, s. 617.

[13] Gritsina A. A., K slojeniyu gorodov i poseleniy na drevnih putyah Severnoy Ustruşanı. Na sredneaziatskih trassah Velikogo şelkovogo puti, Taşkent, 1990, s. 18-22.

[14] Gorbunova N. G., Rol traditsionnih putey peredvijeniya skotovodçeskikh piemen i sezonnih perekoçevok v slojenii trgovih putey drevnosti. Formirovanie i razvitie trass Velikogo şelkovogo puti v Tsentralnoy Azii v drevnosti i srednevekove, Tezisi dokladov Mejdunarodnogo Seminara {NESKO, Taşkent, 1990, s. 33-35.

[15] Martınov A. I., Skifosibirskoe edinstvo kak istoriçeskoe yavlenie SkifoSibirskoe kulturnoistoriçeskoe yedinstvo, Kemerovo, 1980.

[16] Biçurin N. Y., Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v Drevnie vremena, t. II, ML, 1950, s. 149-154.

[17] Vaynberg B. I., Rol koçevnikov v razvitii ekonomiki i trgovli Horezma drevnostiGoroda i karavansarai na trassah Velikogo şelkovogo puti, Tezisi dokladov, Urgenç, 1981 s. 31.

[18] Akişev A., Sakskiy mitraizm Tomır. Almanah, AlmaAta, 2000, s. 282-933.

[19] Klyaştornıy S. G., Savinov D. G. Stepnıe imperii evrazii Sankt Peterburg, 1994, s. 10.

[20] Akişev A, uk. Soç. s. 29.

[21] Klyaştornıy S. G., Livşits V. A. Soğudiytsı v Tsentralnoy Azii. Formirovanie i razvitie trass Velikogo şelkovogo puti v Tsentralnoy Azii v drevnosti i srednevekove, Taşkent, 1990, s. 89.

[22] Malyavkin A., Soğudiyskiy trgovıy soez. Informatsionniy belleten mejdunarodnoy Assotsiatsii po izuçenie kultur

Tsentralnoy Azii, vip. 15. M., 1988, s. 57-58.

[23] Burhonov A., Drevnosti Amulya, Aşhabad, 1993, s. 146-154.

Burhanov A., K izučenje Fortifikatsiy sredneamudarinskogo regiona Voennaya arheologiya. Orujie i voennoe delo v istoričeskoy i sotsialnoy perspektive, SPb, 1998 s. 80.

[24] Skripkin A. S. K istorii Velikogo şelkovogo puti. Voprosı kraevedeniya, Vip. 2., Volgograd, 1993. S. 29-30.

[25] Tolstov S. P., Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta M, 1962, s. 241-244.

[26] Biçurin N. Y., Sobranie svedeniy... T. I., s. 220-221.

[27] Şaniyazov K. Ş., Kong davlati va kanglilar (uzbek halkining siyosiy va etnik tarihidan, Toşkent, 1980, s. 80.

[28] Ptitsın I. V., K voprosu o geografii Şahname, Trudi otdela Vostoka Ermitaja, t. 4 L. 1940 s. 301-303.

[29] Pigulevskaya N. V., Vizantiyskaya diplomatiya i trgovlya şelkom v VVII vv. Vizantiyskiy vremennik, t. I, 1947, s. 206-214.

[30] Vizantiyskie istoriki. Per s greç. S. Destunisa, Sankt Peterburg. 1861. s. 376.

[31] Kızlasov L. R. Pervyy Terkskiy kaganat i ego značenje dlya istorii Vostoçnoy evropı, Tatarskaya arheologiya, 1997, el, s. 26.

[32] Biçurin N. Y., Sobranie svedeniy... T. 1 s. 252-253.

[33] Gorelik M. V., Drevneterkskiy dospeh (69vv.) Kulturnoistoričeskie protsessı v Tsentralnoy Azii v srednie veka, Konferentsiya {NESKO, MoskvaAlmaata, 1985, s. 174-175.

[34] Buryakov {. F., Gornoe delo i metallurgiya srednevekovogo Ilaka, Moskva 1974, s. 104-105.

[35] Bulgakov P. G., Svedeniya arabskih geografov 9naç. 10 vv. O marşrutah i gorodah Sredney Azii. Kandidatskaya dissertatsiya, Leningrad, 1954.

[36] Adıkov K. A., Glavnie stantsii na srednevekovom trgovom puti iz Serahsa v Merv, Sovetskaya arheologiya, 1959, No. 4.

[37] Masson M. {, Srednevekovie trgovie puti iz Merva v Horezm i Moveranahr (v predelah Turkmenskoy SSR). Trudi ejnoturkmenskoy arheologičeskoy kompleksnoy ekspeditsii, T. 13 Aşhabad 1966.

[38] Īstoriya atTabari, Taşkent, 1987 s. 117-118.

[39] Smirnova O. I., Svodnyy katalog Soğudiyskih monet, Bronza. Moskva, 1981.

[40] Laper N., Kostemı jenşin rannego srednevekovya v Toharistane i Soğude. Kultura drevnego i srednevekovogo Samarkanda i istoričeskie svyazi Soğud, Taşkent 1990, s. 55.
Taryhy makalalar